

Master Cadre

SST

Political Science & History

भाग - 2

INDEX

S.N.	Content	P.N.
ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ		
I. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ		
1.	ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂਰੇਖਾ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ	1
2.	ਮੁਢਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ	1
3.	ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ	2
4.	ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਭਿਅਤਾ	4
5.	ਮਹਾਜਨਪਦ ਯੁੱਗ	9
6.	ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ	10
7.	ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ	12
8.	ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ	13
9.	ਉਤਰ - ਮੌਰੀਆ ਕਾਲ	19
10.	ਗੁਪਤਾ ਸਾਮਰਾਜ	21
11.	ਹਰਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ	24
12.	ਸੰਗਮ ਵੰਸ਼ (1 ਵੀਂ -3 ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ.)	25
13.	ਦੱਖਣੀ ਰਾਜ	26
II. ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ		
14.	ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ	27
15.	ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ	27
16.	ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ	27
17.	ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ	28
18.	ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ	33
19.	ਮੁਗਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ : ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭੂਮੀ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	35
20.	ਸੂਰੀ ਸਾਮਰਾਜ - 1540-55 ਈ	37
21.	ਬਾਹਮਣੀ ਰਾਜ	40
22.	ਵਿਜੈ ਨਗਰ ਸਾਮਰਾਜ (1336-1580 ਈ.)	42
23.	ਮਰਾਠਾ ਸਾਮਰਾਜ (1674 ਈ.-1720 ਈ.)	43

III. ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ		
24.	ਯੂਰਪੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ	45
25.	ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ	46
26.	ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਬਕਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ	48
27.	ਐਂਗਲੋ-ਮਰਾਠਾ ਯੁੱਧ	48
28.	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ	49
29.	1857 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	49
30.	1857 ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ	50
31.	1857 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	51
32.	ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	51
33.	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ	55
34.	19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ	64
35.	ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ/ਅਖਬਾਰ/ਰਸਾਲੇ	67
36.	ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	68
37.	ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ	86
38.	ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਪੇਪਰ 2022	96
39.	Test 1	105
40.	Test 2	110
41.	Test 3	114
42.	Test 4	118
43.	Test 5	123
44.	Test 6	128
45.	Test 7	132
46.	Test 8	137
47.	Test 9	142
48.	Test 10	147

49.	Test 11	152
50.	Test 12	157
51.	Test 13	162
52.	Test 14	167
53.	Test 15	172

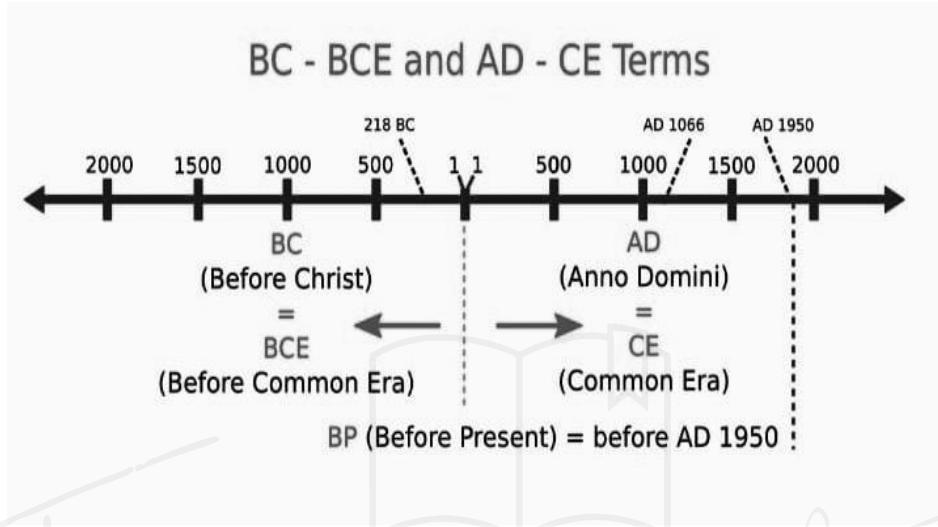
1

ਅਧਿਆਇ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ

I. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਂਰੇਖਾ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਮੁੱਢਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ: ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ

➤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਢਲੇ ਮਨੁੱਖ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੱਚੇ ਕਲਿੱਪਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

I. **ਪੈਲੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ** (ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ): ਲੋਕ ਭਟਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭੋਜਨ ਕਿਵੇਂ ਵਢਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਲ, ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਆਦਿ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।

✓ ਔਜ਼ਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਖਤ ਚੱਟਾਨ, 'ਕੁਆਰਟਜ਼ਾਈਟ' ਦੇ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਲਈ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਕੁਆਰਟਜ਼ਾਈਟ ਮੈਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

✓ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ

✓ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ

✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ** : ਸੋਹਨ ਘਾਟੀ (ਪੰਜਾਬ), ਬੇਲਨ ਵੈਲੀ (ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ), ਨਰਮਦਾ ਘਾਟੀ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਡਿਡਵਾਨੀ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਅਤੇ ਭੀਮਬੇਟਕਾ (ਐਮਪੀ), ਸਿੰਗਰੇਲੀ ਬੇਸਿਨ (ਯੂਪੀ), ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ (ਝਾਰਖੰਡ), ਅਸਾਮ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ .

II. **ਮੇਸੋਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ** (ਮੱਧ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ):

ਪੈਲੀਓਲਿਥਿਕ ਅਤੇ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪੜਾਅ।

✓ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

✓ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਓਲਿਥਿਕ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਤੋਂ ਪਾਲੀਓਲਿਥਿਕ ਵਿੱਚ

✓ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਦ ਮੋਡ V ਚਿਪਡ ਪੱਥਰ ਦੇ ਸੰਦ ਸਨ। (ਮਾਈਕ੍ਰੋਲਿਥਸ)

✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ** : ਬਾਗੋਰ , ਤਿਲਵਾੜਾ (ਰਾਜਸਥਾਨ), ਅਖਜ , ਵਲਸਾਨਾ , ਲੰਘਨਾਜ , ਹੀਰਪੁਰ (ਗੁਜਰਾਤ), ਆਦਿ।

III. ਨਿਓਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ (ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ):

ਇਹ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ, ਭਾਵ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਿਓਲਿਥਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ।

- ✓ ਪਹੀਆ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਸੀ। ਵਿਵਸਥਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀਨ ਲੱਗੇ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- ✓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਰਗੜ ਨਾਲ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ।
- ✓ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਨ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਗਈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਕੱਤਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਦੀ ਕਲਾ ਸਿੱਖੀ।
- ✓ ਇਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਵਾਂ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ**: ਛੋਟਾਨਾਗਪੁਰ ਖੇਤਰ, ਮੱਧ ਭਾਰਤ, ਵਿੰਦਿਆ ਦੀ ਬੇਲਨ ਘਾਟੀ।

ਮੈਗੋਲਿਥਿਕ

ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਜੋ ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਢਾਂਚਾ ਜਾਂ ਸਮਾਰਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੈਲਕੋਲਿਥਿਕ ਯੁੱਗ (ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ)

- ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਧਾਤ ਤਾਂਬਾ ਸੀ।
- ਸਾਉਈ ਅਤੇ ਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ
- ਜੌਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਸੀ।
- ਕਪਾਹ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸਨ।
- ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਬਿਹਾਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਸਨ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ

- ਧਾਤੂ ਯੁੱਗ (ਕਾਂਸਾ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਮਾਂ 2500-1700BC (ਕਾਰਬਨ-14 ਡੇਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ) ਹੈ।
- ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧੀ-ਫੁਲੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਹੜੱਪਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜੌਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਖੋਜੀ ਸਾਈਟ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ-ਹੜੱਪਾ।

ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਤਾਰ :

- ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਸਿੰਧ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਗੁਜਰਾਤ, ਯੂ.ਪੀ., ਹਰਿਆਣਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਈਟਾਂ:

ਸ਼ਹਿਰ	ਸੂਬਾ	ਖੋਜ ਦਾ ਸਾਲ	ਪੁਰਾਤੱਤਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ
ਹੜੱਪਾ (ਗੇਟਵੇ ਸਿਟੀ)	ਪੰਜਾਬ	1921	ਦਇਆ ਰਾਮ ਸਾਹਨੀ
ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ (ਮੁਰਦਿਆਂ ਦਾ ਟੀਲਾ)	ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)	1922	ਆਰ ਡੀ ਬੈਨਰਜੀ
ਰੰਗਪੁਰ	ਗੁਜਰਾਤ	1931	MS Vats
ਚੰਦੜੋ ਜੋਦੜੋ (ਭਾਰਤ ਦਾ ਲੰਕਾਸ਼ਾਇਰ)	ਸਿੰਧ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)	1931	ਐਮ ਜੀ ਮਜੂਮਦਾਰ
ਰੋਪੜ	ਪੰਜਾਬ	1953	ਵਾਈ ਡੀ ਸ਼ਰਮਾ
ਲੋਥਲ (IVC ਦਾ ਮਾਨਚੈਸਟਰ)	ਗੁਜਰਾਤ	1957	ਐਸ.ਆਰ.ਰਾਓ
ਕਾਲੀਬੰਗਨ	ਰਾਜਸਥਾਨ	1959	ਬੀ ਬੀ ਲਾਲ
ਆਲਮਗੀਰਪੁਰ	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1974	ਵਾਈ ਡੀ ਸ਼ਰਮਾ
ਬਾਨਾਵਲੀ	ਹਰਿਆਣਾ	1974	ਆਰ ਐਸ ਬਿਸਟ
ਰਾਖੀਗੜੀ	ਹਰਿਆਣਾ	1963	ਰਫੀਕ ਮੁਗਲ
ਦੋਲਾਵੀਰਾ	ਗੁਜਰਾਤ	1968	ਆਰ ਐਸ ਬਿਸਟ ਅਤੇ ਜੇਪੀ ਜੋਸ਼ੀ

ਨਗਰ ਯੋਜਨਾ :

- ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗਰਿੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੀ ਭਾਵ ਗਲੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਪਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।
- **ਭੂਮੀਗਤ ਜਲ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ**
- ਗਲੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਬਾਥਰੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- ਬਾਥਰੂਮ ਅਤੇ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈਟਰੀਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।
- **ਲੈਂਪ ਪੋਸਟ** ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਸਟ੍ਰੀਟ ਲਾਈਟਿੰਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- **ਮਹਾਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ (ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ 12 × 7 ਮੀਟਰ)** ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ- ਰਿਵਾਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ :

- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ।
- ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਸਲਾਂ : ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਖਜੂਰ, ਮਟਰ, ਤਿਲ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਰਾਗੀ, ਬਾਜਰਾ ਅਤੇ ਜਵਾਰ।
- ਲੇਬਲ ਅਤੇ ਰੰਗਪੁਰ ਵਿਖੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਹਨ।
- **ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਪਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕ।**
- ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ : ਮੱਝਾਂ, ਬਲਦ , ਭੇਡਾਂ, ਖੇਤੇ, ਬਕਰੀਆਂ, ਸੂਰ, ਹਾਥੀ, ਕੁੱਤੇ ਆਦਿ।
- ਕਾਲੀਬਾਂਗਨ ਵਿਖੇ ਉਠ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਵਪਾਰ :

- ਅਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ' ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ।
- ਇਰਾਕ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਪਰਸ਼ੀਆ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਹਿਰੀਨ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਵਧਿਆ।
- **ਨਿਰਯਾਤ :** ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਉਤਪਾਦ, ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਬਰਤਨ, ਸ਼ੰਖ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੇ ਉਤਪਾਦ, ਤਾਂਬਾ ਆਦਿ।
- **ਆਯਾਤ :** ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਟੀਨ, ਜੇਡ, ਸਟੀਟਾਈਟ, ਫਿਰੋਜਾ ਆਦਿ।

ਕਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ :

- ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਮਣਕੇ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।
- **ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ** ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਉੱਨੀ** ਕੱਪੜੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।
- ਮੋਹਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬਲਦ, ਮੱਝਾਂ, ਸ਼ੇਰ, ਗੈਂਡੇ , ਬੱਕਰੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ **ਪਸ਼ੂਪਤੀ** ਮੋਹਰ ।
- ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਾਂਸੇ ਦੀ ਨਾਚੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ।
- ਖਿਡੌਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਪਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।
- ਚੋਸਰ ਅਤੇ ਜੁਆ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਧਰਮ :

- **ਮੁੱਖ ਮਾਦਾ ਦੇਵੀ** – ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ।
- **ਮੁੱਖ ਨਰ ਦੇਵ** - ਪਸ਼ੂਪਤੀ ਮਹਾਦੇਵ (ਤਿੰਨ ਮੂੰਹ, ਦੋ ਸਿੰਗ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ - ਹਾਥੀ, ਸ਼ੇਰ, ਗੈਂਡਾ, ਮੱਝ, ਦੇ ਹਿਰਨ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਿੰਘਾਸਣ 'ਤੇ ਯੋਗ ਆਸਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ)।
- ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ - **ਪਿੱਪਲ**
- ਜਾਨਵਰ - **ਬਲਦ**
- ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । **ਭੂਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ** ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਲਿੱਪੀ :

- ਚਿੱਤਰ ਲਿੱਪੀ
- ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ **ਉਰਦੂ ਵਾਂਗ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ** ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- **ਬ੍ਰੂਸਟ੍ਰੇਫੋਡਨ** ।

ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ :

➤ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੜ੍ਹ ਸੇਕਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੋਈ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

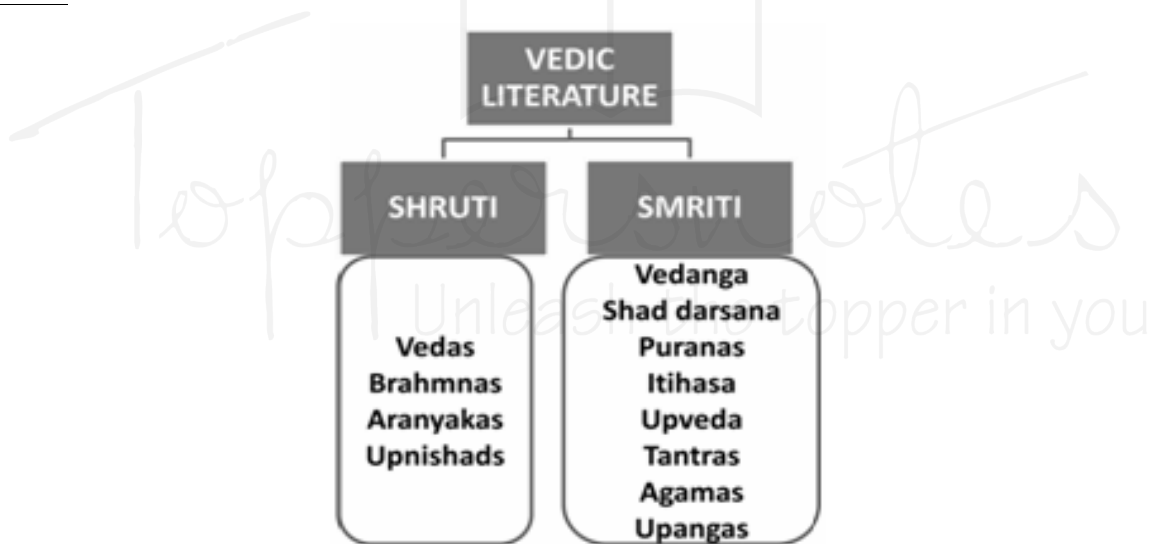
ਆਰੀਅਨ ਅਤੇ ਰਿਗਵੈਦਿਕ ਸਭਿਅਤਾ

ਆਰੀਅਨ ਦਾ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ:

➤ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ- ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਆਫ਼ ਓਰੀਜਨ ਆਫ਼ ਆਰੀਅਨਜ਼" ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਅਨ ਥਿਊਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ - ਆਰੀਅਨ ਲੋਕ 2000-1500 ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ **ਸਪਤਸਿੰਧੂ** (ਸੱਤ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ	ਸਤਲੁਤ੍ਰੀ
ਬਿਆਸ	ਵਿਪਾਸ
ਰਵੀ	ਪਰੁਸ਼ਾਨੀ
ਚਨਾਬ	ਅਸਕਿਨੀ
ਜੇਹਲਮ	ਵਿਟਾਸਟਾ
ਸਿੰਧ	ਸਿੰਧੂ
ਸਰਸਵਤੀ	ਸਰਸਤੀ

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ:

ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ, ਸ਼ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ।

ਸ਼ਰੁਤੀ

- ਸੂਤਿ ਉਹ ਪਾਠ ਹਨ ਜੋ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਪਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਨ।
- ਸ਼ਰੁਤੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸੰਹਿਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਸਮ੍ਰਿਤੀ

- ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ 6 ਵੇਦਾਂਗ, ਚਾਰ ਉਪਵੇਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4 ਵੇਦ: ਵੇਦ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- **ਵਿਦ ਦਾ** ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ।

ਰਿਗਵੇਦ	ਸਾਮਵੇਦ	ਯਜੁਰਵੇਦ	ਅਥਰਵਵੇਦ
<ul style="list-style-type: none"> ➤ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਣ ਗ੍ਰੰਥ ➤ ਇਸ ਵਿੱਚ 1028 ਮੰਤਰ ਅਤੇ 10 ਮੰਡਲ ਹਨ। ➤ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ- ਪੁਰਸ਼ਸੂਕਤ (ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ- B, K, V, S) ➤ ਤੀਜੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਤਰੀਮੰਤਰ ਹੈ (ਸੂਰਜੀ ਦੇਵੀ-ਸਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ) ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ। ➤ ਆਰੀਅਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 36 ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 	ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਬੰਧਿਤ ਹੈ	ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ	ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

- **ਬ੍ਰਾਹਮਣ:** ਵੈਦਿਕ ਭਜਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੱਦ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ।
- **ਅਰਣਯਕ :** ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ

- ਉਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇੱਥੇ 108 ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 13 ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।
- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ ਜੀਵ ਹੈ।
- ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਸਤਯਮੇਵ ਜਯਤੇ ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਚੰਦੋਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ ਦਾ ਮੰਡਲ

ਮੰਡਲ I	191	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ	ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲਾ ਭਜਨ ਅਗਨੀ
ਮੰਡਲ II	43	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ III	62	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ
ਮੰਡਲ IV	58	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ V	87	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ VI	75	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	
ਮੰਡਲ VII (ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ)	104	ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਛੋਟਾ	10 ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ
ਮੰਡਲ VIII	103	ਮਿਸ਼ਰਤ ਯੁੱਗ	
ਮੰਡਲ IX	114	ਮਿਸ਼ਰਤ ਯੁੱਗ	ਸੋਮ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ
ਮੰਡਲ X	191	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ	ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ

ਵੇਦਾਂਗ

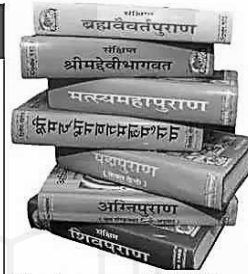
ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ “ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਗ”। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੇ ਵੇਦਾਂਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- ਸਿੱਖਿਆ (ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਕਲਪ (ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਜੋਤਿਸ਼ਾ (ਖਗੋਲ ਵਿਗਿਆਨ)
- ਵਿਆਕਰਨ
- ਨਿਰੁਕਤ (ਉਤਪਤੀ)
- ਛੰਦ (ਮੈਟ੍ਰਿਕਸ)

ਪੁਰਾਣ

These are the 18 Puranas

Name	Shlokas
Agni	15,400
Bhagavata	18,000
Brahma	10,000
Brahmanda	12,000
Brahmavaivarta	18,000
Garuda	19,000
Kurma	17,000
Linga	11,000
Markandeya	9,000
Matsya	14,000
Narada	25,000
Padma	55,000
Shiva	24,000
Skanda	81,100
Vamana	10,000
Varaha	24,000
Vayu	24,000
Vishnu	23,000

- ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਾ।
- ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਉਹ 5ਵੀਂ ਅਤੇ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਣ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ 18 ਮਹਾਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਉਪਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ:
  - ✓ ਸਰਗ - ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ।
  - ✓ ਪ੍ਰਤਿਸਰਗ - ਮਨੋਰੰਜਨ, ਵਿਨਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਕੰਡਰੀ ਰਚਨਾ।
  - ✓ ਮਨਵੰਤਰ - ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਨਸ ਦੇ ਰਾਜ।
  - ✓ ਵੰਸ਼ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ।
  - ✓ ਵੰਸ਼ਨੁਚਰਿਤਾ (ਸਾਹੀ ਵੰਸ਼) - ਸੂਰਜੀ (ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ) ਅਤੇ ਚੰਦਰ (ਚੰਦਰਵੰਸ਼ੀਆਂ) ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।

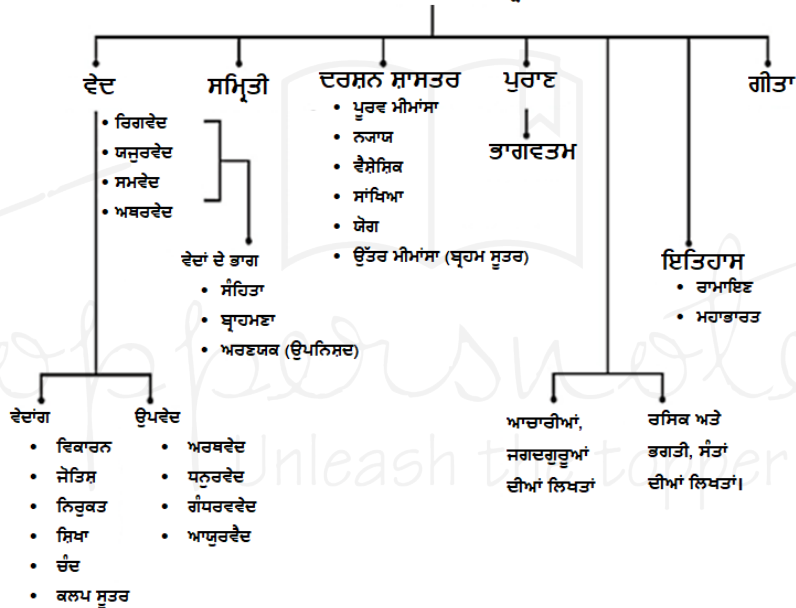
ਧਰਮਸ਼ਾਸਤ੍ਰ

- ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪਾਠ ਹੈ।
- ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੈ।
- ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ

➤ ਆਰੀਅਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਹੈ:

I. **ਰਿਗਵੈਦਿਕ / ਪੁਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ**
(1500 BC- 1000 BC)

ਰਾਜਨੀਤੀ

- ਕੁਝ ਗੈਰ-ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਗਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਣਪਤੀ ਜਾਂ ਤਿਆਸਥਾ (ਬਜ਼ੁਰਗ) ਇੱਕ ਗੈਰ-ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।
- **ਕਬਾਇਲੀ ਸਭਾਵਾਂ:** ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਮਿਤੀ ਵੈਦਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
- ਸਭਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਭਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ (ਰਾਜ ਸਭਾ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਿਤੀ 'ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਨ' ਸੀ।
- ਵਿਧਾਤਾ ਤੇ ਗਣ ਵੀ ਸਨ।

ਸਮਾਜ :

- ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ 'ਗ੍ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮੀਣੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।
- **ਵਿਸ਼ (ਕੁੱਲ):** ਇਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ' ਵਿਸ਼ਪਤਿ ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- **ਜਨ (ਲੋਕ):** ਰਿਗਵੇਦ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ' ਰਾਜਨ ' ਅਤੇ ਜਨ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੂੰ ' ਗੋਪਾ ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- **ਕੁੱਲ (ਪਰਿਵਾਰ):** ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ' ਕੁਲੱਪਾ ' ਜਾਂ ' ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।
- ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।
- ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਮਰ 16-17 ਸਾਲ ਸੀ।
- ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।
- **ਅਪਾਲਾ , ਸਾਚੀ , ਘੋਸ਼ਾ , ਲੇਪਾਮੁਦਰਾ** ਅਤੇ **ਪੈਲਮੀ** ਬਹੁ-ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਬ੍ਰਹਮਵਾਦੀਆਂ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਆਰਥਿਕਤਾ:

- ਪੁਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕਤਾ **ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ** 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ।
- **ਗਾਵਿਸ਼ਠੀ** ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਗਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਲ।
- ਵਪਾਰ ਸਿਰਫ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ ਜੋ 'ਬਾਰਟਰ-ਸਿਸਟਮ' ਦਾ ਸੀ।
- ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ' ਪਾਨੀ ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- **ਗਊ** ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ।

ਧਰਮ :

- ਇੰਦਰ (ਪੁਰੰਧਰ - ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇੜਨ ਵਾਲਾ), ਅਗਨੀ, ਵਰੁਣ , ਸੂਰਜ , ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਰੁਦਰ , ਸਵਿਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੇਵਤੇ ਸਨ।
- **ਸੋਮਾ** - "ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ"

II. ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ (1000 - 600 ਈ.ਪੂ.)

- ✓ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪੇਂਟ ਕੀਤੇ ਗ੍ਰੇ ਵੇਅਰ (PGW) ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਲੋਹਾ- PGW ਯੁੱਗ ਵਜੋਂ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ✓ ਲੋਹੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿੱਚ "ਅਯਾਸ" ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤੀ

- **ਰਾਸ਼ਟਰ (ਰਾਸ਼ਟਰ) :** ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ' ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਰਾਜ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਵਿਧਾਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਭਾ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਣ **ਪਤਵੰਤਿਆਂ** ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ ਹੁਣ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਆਰਥਿਕਤਾ

- ਚੌਲ, ਜੌਂ, ਫਲੀਆਂ, ਤਿਲ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
- ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿ੍ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- 'ਗੋਧੂਲੀ' ਕਣਕ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਸਮਾਜ

- **ਪਿਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ:** ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ' ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ:** ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਸੁਕਤ ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਰਣ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਤੱਵਾਂ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ,

1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਣ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ।
2. ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ।
3. ਵੈਸ਼ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਖੇਤੀ: ਇਸ ਵਰਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਸਾਨ, ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਸਨ।
4. ਸੂਦਰ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ।

ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (ਜਬਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ):

ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੌ ਵਰਿਆ ਦਾ ਮਾਣ ਕੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਕਰਤਵ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਸੀ।

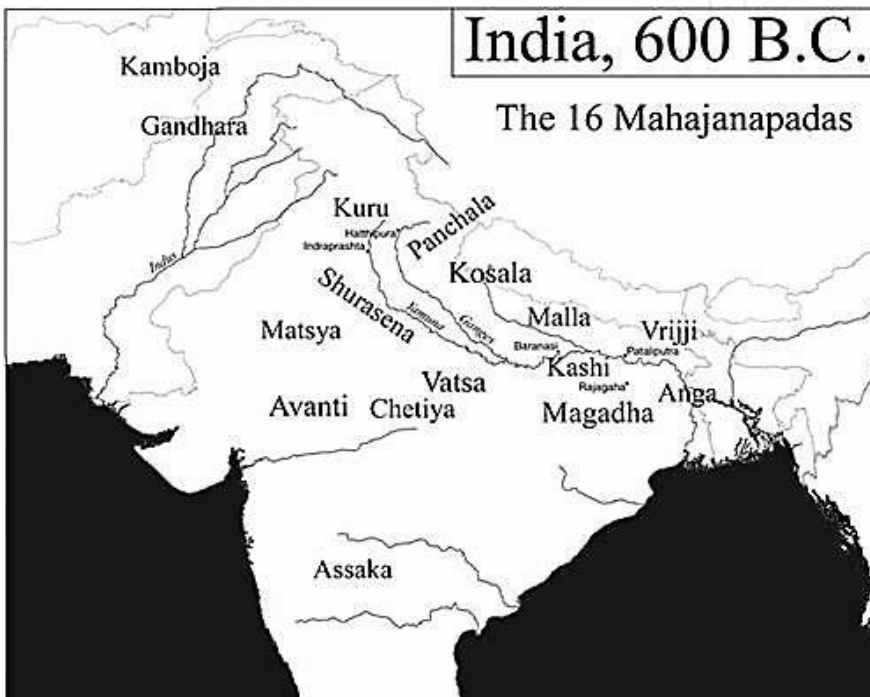
1. ਬ੍ਰਾਹਮਚਾਰਿਆ ਆਸ਼ਰਮ, 0 ਤੋਂ 25 – ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ
  2. ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ 25 ਤੋਂ 50 – ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ
  3. ਵਾਣ ਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼ਰਮ 50 ਤੋਂ 75 – ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਥਾਨ
  4. ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ 75 ਤੋਂ 100 – ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੰਨਿਆਸ
- ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ।
  - ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ: ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸੀ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।
  - ਬ੍ਰਹਦਰਣਾਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਔਰਤ ਗਾਰਗੀ ਵਾਕਕਨਵੀ ਦਾ ਜਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਯਾਜਨਵਲਕਯ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਧਰਮ

- ਇੰਦਰ, ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗੇ ਦੇਵਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਤ੍ਰਿਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।
- 'ਪੁਸ਼ਣ', ਸੂਦਰ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਸੀ।

ਮਹਾਜਨਪਦ ਯੁੱਗ

- 6^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਅੰਗੁਤਾਰਾ ਨਿਕਾਇਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਲਾਂ ਮਹਾਜਨਪਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ :

(i) ਮਗਧ	ਗਿਰੀਵਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ।
(ii) ਅੰਗ	ਚੰਪਾ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ।
(iii) ਵਾਜੀ	ਰਾਜਧਾਨੀ, ਵੈਸਾਲੀ
(iv) ਮੱਲਾ	ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਅਤੇ ਪਵਾ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ।
(v) ਕਾਸ਼ੀ	ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਾਰਾਣਸੀ
(vi) ਕੋਸ਼ਲ	ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(vii) ਵਾਤਸਾ	ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੋਸੰਬੀ ਵਿਖੇ
(viii) ਚੇਦੀ,	ਸ਼ਕਤੀਮਤੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(ix) ਕੁਰੂ	ਰਾਜਧਾਨੀ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਥ (ਆਧੁਨਿਕ ਦਿੱਲੀ)।
(x) ਪੰਚਾਲ	ਅਹਿਛੱਤਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(xi) ਸੁਰਸੇਨਾ,	ਮਥੁਰਾ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ.
(xii) ਮੱਤਸਿਆ	ਵਿਰਾਟਨਗਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(xiii) ਅਵੰਤੀ	ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਮਹਿਸ਼ਮਤੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(xiv) ਅਸਮਾਕਾ	ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ
(xv) ਗੰਧਾਰ	ਟੈਕਸਲਾ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਕਲਾਵਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ
(xvi) ਕੰਬੋਜ	ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਪੁਰ ਵਿਖੇ

ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

I. ਜੈਨ ਧਰਮ

- ✓ ਸੰਸਥਾਪਕ - ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ (ਚਿੰਨ੍ਹ-ਬਲਦ)
- ✓ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ (ਗੁਰੂ) ਸਨ।
- ✓ 23 ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ - ਪਾਰਸਵਨਾਥ (ਚਿੰਨ੍ਹ -ਸੱਪ) ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੀ।
- ✓ 24 ਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ - ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਵੀਰ (ਚਿੰਨ੍ਹ -ਸ਼ੇਰ)।

1. ਋ਭਭਦੇਵ (ਆਦਿਨਾਥ) ਭੈਲ/Ox		9. ਪੁ਷ਪਦੰਤ (ਸੁਬਿਧਿਨਾਥ) ਸਗਰ / Crocodile		17. ਕੁਠੁਠੁਨਾਥ ਕਕਰਾ / He-goat	
2. ਅਯਿਤਨਾਥ ਹਾਥੀ / Elephant		10. ਭੀਤਲਨਾਥ ਕਲਪਵ੍ਰਕਸ਼ / Kalpavriksha		18. ਅਰਨਾਥ ਮਛਲੀ / Fish	
3. ਸੰਭਵਨਾਥ ਅਸ਼ੁ (ਥੋੜਾ) / Horse		11. ਐਯਨਾਥ ਗੈਡਾ / Rhinoceros		19. ਮਲਿਨਾਥ ਕਲਸ਼ Kalasha, the holy pitcher	
4. ਅਭਿਨੰਦਨ ਬੰਦਰ / Monkey		12. ਵਾਸੁਪੂਜਯ ਬੈਂਸਾ / Buffalo		20. ਮੁਨਿਸੁਬ੍ਰਤ ਕਛੁਆ Tortoise	
5. ਸੁਸਤਿਨਾਥ ਕੁਰੀਚ ਪਕੀ/ Curlew		13. ਵਿਸਲਨਾਥ ਸ਼ੂਕਰ / Pig		21. ਨਮਿਨਾਥ ਨੀਲਕਮਲ/ Blue lotus	
6. ਪਦਮਪ੍ਰਭ ਕਮਲ / Lotus		14. ਅਨੰਤਨਾਥ ਚੋਹੀ / Porcupine		22. ਨੇਮਿਨਾਥ ਸੰਘ / Conch	
7. ਸੁਪਾਰ੍ਸ਼ਨਾਥ ਸਵਸਤਿਕ / Swatika		15. ਧਰਮਨਾਥ ਵਜ੍ਰਦੰਡ Vajra (Diamond)		23. ਪਾਰ੍ਸ਼ਨਾਥ ਸਰਪ Serpent/Snake	
8. ਚੰਦ੍ਰਪ੍ਰਭ ਚੰਦ੍ਰਮਾ / Moon		16. ਸ਼ਾਂਤਿਨਾਥ ਸ੍ਰਾਗ (ਹਿਰਣ) / Deer		24. ਵਰ੍ਹੁੰਮਾਨ (ਮਹਾਵੀਰ) ਸਿੰਹ / Lion	

ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਜੀਵਨ:

- ਜਨਮ ਸਥਾਨ- ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁੰਡਲਗ੍ਰਾਮ (540 ਈ.ਪੂ.)।
- ਪਿਤਾ- ਸਿਧਾਰਥ (ਜੰਤ੍ਰਿਕਾ ਵੰਸ਼) ।
- ਮਾਂ - ਤ੍ਰਿਸ਼ਲਾ (ਲਿੰਡਵੀ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ)।
- ਪਤਨੀ ਯਸ਼ੋਦਾ , ਧੀ- ਪ੍ਰਿਯਦਰਸ਼ਨਾ ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ-ਜਮਾਲੀ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ ।
- 42 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੈਵਲਯ (ਆਤਮ ਗਿਆਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ।
- ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ - ਪਾਵਾਪੁਰੀ ਵਿਖੇ ।
- ਮੌਤ ਦਾ ਸਥਾਨ-ਪਾਵਾਪੁਰੀ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ (468ਈ.ਪੂ.)

ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

- ਜੈਨ ਧਰਮ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ: ਅਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੋ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰੋ, ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨਾ ਹਥਿਆਓ ਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਰਿਆ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ।

ਤਿੰਨ ਰਤਨ:

1. ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (ਸਮਯਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ
2. ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ (ਸਮਯਕ ਗਿਆਨ)
3. ਸੱਚਾ ਆਚਰਣ (ਸਮਯਕ ਕਰਮ)

ਸੁਵੇਤਾਂਬਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ: ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ:

- ਸੁਵੇਤਾਂਬਰ (ਸਥਾਪਨਾ- ਸਥੂਲਭੰਦਰ) - ਜਿਹੜੇ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ,
- ਦਿਗੰਬਰ (ਸਥਾਪਨਾ- ਭੰਦਰਬਾਹੂ) - ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਗਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ - ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ।

ਜੈਨ ਸਭਾਵਾਂ

- ਪਹਿਲੀ ਕੌਂਸਲ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲਭੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ 12 ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।
- ਦੂਜੀ ਸਭਾ 5ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਵਲਭੀ ਵਿਖੇ ਦੇਵਰਿੱਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਕਸ਼ਮਸਰਾਮਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 12 ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ 12 ਉਪੰਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਕਲਨ ਹੋਇਆ ।

II. ਬੁੱਧ ਧਰਮ

- ✓ ਸੰਸਥਾਪਕ - ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ (ਸ਼ਾਕਿਆਮੁਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)।
- ✓ ਸਿਧਾਰਥ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
- ✓ ਚਿੰਨ੍ਹ - ਕਮਲ ਅਤੇ ਬਲਦ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ

- ਜਨਮ ਸਥਾਨ- ਲੁੰਬੀਨੀ (563 ਈ.ਪੂ.)
- ਪਿਤਾ- ਸੁਯੋਧਨ ।
- ਮਾਂ - ਮਹਾਮਾਯਾ ।
- ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ- ਗੌਤਮੀ ।
- ਪਤਨੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ- ਰਾਹੁਲ
- ਬੋਧ ਗਯਾ ਵਿਖੇ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ
- ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ -ਸਾਰਨਾਥ ਸਿਰਲੇਖ- ਧਰਮਚਕ੍ਰ ਪ੍ਰਵਰਤਨ
- ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ (483 ਈ.ਪੂ.) ਵਿਖੇ ।

ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

I. ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਸੱਚ :

- ✓ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ✓ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ-ਇੱਛਾਵਾਂ।
- ✓ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ✓ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

II. ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ (ਅਸ਼ਟਾਂਗਿਕਾ ਮਾਰਗ):

- ✓ ਸੱਚੀ ਸਮਝ, ਸੱਚਾ ਵਿਚਾਰ, ਸੱਚਾ ਵਚਨ, ਸੱਚਾ ਕਰਮ, ਸੱਚਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਸੱਚੇ ਯਤਨ, ਸੱਚਾ ਮਸਤਕ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਧਿਆਨ।

III. ਤ੍ਰਿਰਤਨ

- ✓ ਬੁੱਧ, ਧੰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ
- ✓ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ - ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ

ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ

- ਵਿਨਯਾ ਪਿਟਕ, ਸੂਤ ਪਿਟਕ ਅਤੇ ਅਭਿਧੰਮਾ ਪਿਟਕ।
- ਦਫ਼ਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ- ਪਾਲੀ

ਬੋਧੀ ਸਭਾਵਾਂ:

ਬੋਧੀ ਕੌਂਸਲਸਭਾ	ਸਾਲ	ਸਥਾਨ	ਸਭਾ ਪਤੀ	ਸ਼ਾਹੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ	ਮਹੱਤਵ
I st	483 ਬੀ.ਸੀ	ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ	ਮਹਾਕਸਾਪਾ	ਅਜਾਤਸ਼ਤੁ	ਸੰਕਲਨ-ਸੂਤ ਅਤੇ ਵਿਨਯ ਪਿਟਕ
II nd	383 ਬੀ.ਸੀ	ਵੈਸ਼ਾਲੀ	ਸਬਕਾਮੀ	ਕਾਲਸੇਕਾ	-
III rd	250 ਬੀ.ਸੀ	ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ	ਮੋਗਲੀਪੁਤ੍ਰ ਤਿਸਾ	ਅਸ਼ੋਕਾ	ਅਭਿਧਾਮ ਦਾ ਸੰਕਲਨ pitaka
IV th	72 ਈ	ਕੁੰਡਲਵਨ	ਵਾਸੁਮਿਤਰਾ	ਕਨਿਸ਼ਕ	ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦੀ ਵੰਡ

ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ

- ਮਗਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਾ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਸੀ (544BC-492 BC) ਜੋ ਹਰਯੰਕਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ
- ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਜਗੀਰ ਵਿਖੇ ਬਣਾਈ ਗਈ।
- ਅਜਾਤਸ਼ਤੁ (492-460 ਈ.ਪੂ.) ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ।
- ਅਜਾਤਸ਼ਤੁ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦੈਨ (460-444 ਈ.ਪੂ.) ਨੇ ਮਗਧ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਬਣਾਈ ਸੀ ।
- ਸਿਸੁਨਾਗਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਾਗ ਵੰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿਸੁਨਾਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ :

- ਸਿਸੁਨਾਗਾ ਨਾਗ- ਦਾਸਕ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ
- ਸਿਸੁਨਾਗ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਲਸੇਕਾ ਨੇ ਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਨੰਦ ਰਾਜਵੰਸ਼ :

- ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਪਦਮਾਨੰਦ (ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਮਰਾਜ ਨਿਰਮਾਤਾ)
- ਉਸਦੇ 8 ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, - ਧਨਾਨੰਦ (ਆਖਰੀ ਸ਼ਾਸਕ) ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ।
- ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।
- ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਕੋਟਿਲਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 321 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨਾਨੰਦ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹਮਲਾ

- ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਲਈ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਸਿਕੰਦਰ , ਮਕਦੁਨੀਆ (ਯੂਨਾਨ) ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ।
- ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਹਲਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਰਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
- ਹਾਈਡਾਸਪਸ (326 ਈਸਾ ਪੂਰਵ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ।

ਮੌਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ

ਸਰੋਤ:

I. ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਤ:

- ✓ ਕੈਟਿਲਜ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ-
- ✓ ਵਿਸ਼ਾਖਦੱਤ ਦਾ ਮੁਦਰਾਰਾਖਸ਼ -
- ✓ ਮੈਗਸਥੀਨੀਜ਼ ਦੀ ਇੰਡੀਕਾ -

II. ਐਪੀਗ੍ਰਾਫੀਕਲ ਸਬੂਤ:

- ✓ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਅਭਿਲੇਖ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1837 ਵਿੱਚ ਜੇਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸਪ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ (322-298 ਈ.ਪੂ.)

- ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਐਂਡਰੋਕੋਟਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
- ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਖਰੀ ਨੰਦਾ ਸ਼ਾਸਕ-ਧਨਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀਓਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਰੀਆ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ।
- 305 ਬੀਸੀ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੈਲਿਊਕਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ।
- ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮੈਗਸਥੀਨੀਜ਼ (ਸੈਲਿਊਕਸ ਦਾ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ) ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ।
- ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।
- ਉਹ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ।

ਬਿੰਦੁਸਾਰ (298-273 ਈ.ਪੂ.)

- ਯੂਨਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮੀਤਰੇ ਚੈਤਸ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ.
- ਪਲਾਇਨੀ (ਰੋਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਦੇ ਟਾਲਮੀ ਫਿਲਾਡੇਲਫਸ ਨੇ ਬਿੰਦੁਸਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਡਾਇਨੋਸੀਅਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।

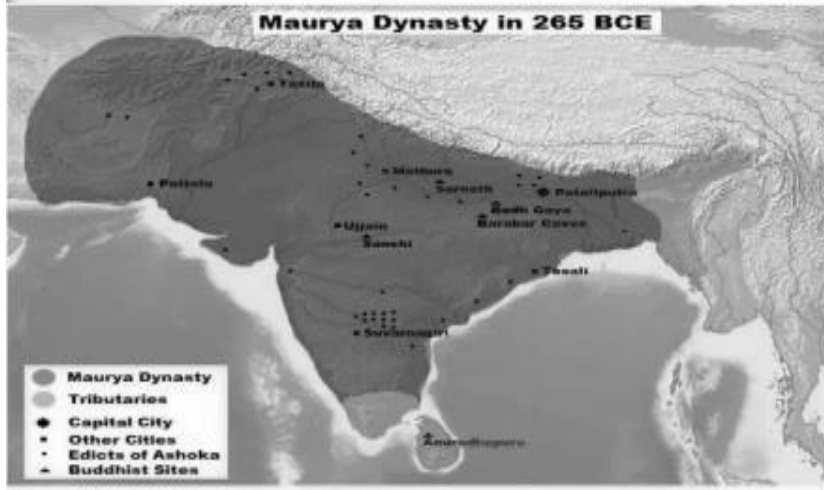
ਅਸ਼ੋਕ (268-232 ਈ.ਪੂ.)

- ਮਹਾਨ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।
- ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ 'ਦੀਪਵਸਮ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ - ਮੇਗਲੀਪੁਤਰ ਟਿਸਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ 99 ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ (261 ਈ.ਪੂ.):

- ਉਸਨੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਗੁਪਤ (ਬੋਧੀਭਿਕਸ਼ੂ)ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

Maurya Empire Under Asoka the Great

ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧੰਮ:

- ਧੰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਤੱਵ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਧੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਹਦ੍ਰਥ

- ਆਖਰੀ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ਾਸਕ ਜਿਸਦੀ ਹੱਤਿਆ 184 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਪਾਹੀ ਸੇਨਾ ਪਤੀ - ਪੁਸ਼ਿਆਮਿੱਤਰ ਸੁੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸੁੰਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ - ਰਾਜ ਨਿਯੰਤਰਣ

- ਮੌਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੀ।
- ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਹਿਤਾ , ਮਹਾਮੰਤਰੀ , ਸੇਨਾਪਤੀ ਅਤੇ ਯੁਵਰਾਜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।
- ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਅਮਾਤਿਆ ਉਹ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਸਨ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
- ਰਾਜਕਾਸ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।
- ਧੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਧੰਮ ਮਹਾਮਾਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਮੌਰੀਆ ਦਾ ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ

- ਸਾਮਰਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ 4 ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਉਜੈਨ, ਤਕਸ਼ਿਲਾ, ਤੇਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਵਰਨਾਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ
- ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਰਾਜਕਾਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।
- ਗ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਗੋਪਾ ਦਾ ਦਸ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ।
- ਨਗਰਿਕਾ ਸਿਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਫੈਜ

- ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੈਜ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਛੇ ਵਿੰਗ ਹਨ:
  - ✓ ਫੈਜ
  - ✓ ਜਲ ਸੈਨਾ
  - ✓ ਰੱਥ
  - ✓ ਘੋੜਸਵਾਰ
  - ✓ ਹਾਥੀ
  - ✓ ਆਵਾਜਾਈ.

ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯਮ

- ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਆਕਸ (ਸੁਪਰਡੈਂਟ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
- ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇੰਚਾਰਜ ਸਮਰਤਾ ਸੀ।
- ਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਖਵਾਲਾ ਸਨਨਿਧਾਤਾ ਸੀ।

ਮੈਰੀਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ

- ਧਰਮਥਿਕਾਰਿਣ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਨ।
- ਅਮਾਤਿਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ : ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ।
- ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਨੂੰ ਉਸ ਸਤਹ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਉੱਕਰੇ ਗਏ ਸਨ।
  1. ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ
  2. ਛੋਟੀਆਂ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ
  3. ਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ
  4. ਛੋਟੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਾਟਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ

- ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਧੰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ।
- ਇਹ ਲਗਭਗ 14 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਨ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਕੰਧਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵੱਡੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।
- ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ	ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ I	✓ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ✓ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ 'ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ II	✓ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਲ, ਪਾਂਡਿਆ, ਸਤਿਆਪੁਤਾ ਅਤੇ ਕੇਰਲਪੁਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ✓ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ III	✓ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ✓ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਯੁਕਤਾਸ, ਪ੍ਰਦੇਸਿਕ ਰਾਜੂਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ IV	✓ ਧੰਮਘੋਸਾ (ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਨੀਤੀ) ਨੂੰ ਬੇਰੀਘੋਸਾ (ਯੁੱਧ ਦੀ ਨੀਤੀ) ਨਾਲੋਂ ਤਰਜੀਹ। ✓ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਧੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ V	✓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਲੂਕ ✓ ਮਹਾਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ VI	✓ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ ✓ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ VII	✓ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ VIII	✓ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੋਧ ਗਯਾ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ✓ ਧਰਮਯਾਤਰਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ IX	✓ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ✓ ਮਹਿੰਗੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ X	✓ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ XI	✓ ਧੰਮ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ
ਮੇਜਰ ਰਾਕ ਐਡਿਕਟ XII	✓ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ।
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ XIII	✓ ਕਲਿੰਗ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਧੰਮ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ
ਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ XIV	✓ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੱਟਾਨ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ	
ਕੰਧਾਰ	ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ
ਯੇਰਾਗੁੜੀ	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।
ਗਿਰਨਾਰ	ਗੁਜਰਾਤ
ਧੌਲੀ	ਉੜੀਸਾ
ਜੰਗਦਾ	ਉੜੀਸਾ
ਖਾਲਸਾਈ	ਉਤਰਾਖੰਡ
ਸੋਪਾਰਾ	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ
ਸਾਹਬਾਜ਼ਗੜੀ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਮਾਨਸੇਹਰਾ	ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਸਨਾਤਿ	ਕਰਨਾਟਕ